

SZMESKÓ GÁBOR

Egy elmélkedő (szöveg)nyomai

PILINSZKY JÁNOS: ESSZÉK, CIKKEK

Szerkesztette: Bende József

Magvető Kiadó
Budapest, 2019
790 oldal, 5990 Ft

Elegáns fekete-arany színeiben újabb kötete jelent meg a Pilinszky-életműkiadásnak a Magvető Könyvkiadónál. A verseket, a szépprózát és a beszélgetéseket követően most *Esszék, cikkek* címmel Pilinszky János publicisztikája vált újra elérhetővé az olvasók számára Bende József szerkesztésében. A kötet önmagát talán leginkább népszerű(sítő) kiadványnak definiálja. Ahogy Bende írja: „az volt a célunk, hogy a mindmáig leginkább csak Pilinszky verseit ismerő szélesebb olvasóközönséghez is eljusson az életműve többi részétől elválaszthatatlan, azt számos ponton megvilágító – Balassa Péter kifejezésével élve – »égi publicisztikája«” (*Esszék, cikkek* 2019, 758). E találó meghatározás mélyebb megértése érdekében érdemes feleleveníteni a költő publicisztikájának kiadástörténetét, és megvizsgálni a kiadvány ehhez való viszonyát. Majd a publicisztikának a Pilinszky-életműben, illetve annak kutatásában való integrációjára érdemes rákérdezni.

Első alkalommal 1982-ben – vagyis a költő halála után egy évvel –, Jelenits István szerkesztésében jelent meg egy olyan bő válogatás, amely Pilinszky „nem szépirodalmi jellegű prózáját” (*Szög és olaj* 1982, 473) mutatja be. E kötet a *Szög és olaj*. Két évvel később – ismét Jelenits szerkesztésében – a költő prózai műveit közreadó *A mélypont ünnepélye* (I–II.) első kötete a *Szög és olaj* bővített változatának tekinthető. Az 1993-as, kétkötetes *Tanulmányok, esszék, cikkek* (TEC I–II) szerkesztője kissé elhamarkodottan pozicionálja gyűjteményét, amikor azt állítja, hogy a „jelen kiadás első ízben tartalmazza Pilinszky valamennyi, folyóiratban fellelt írását” (TEC II, 351). Mint a későbbi kiadványok bizonyítják, ez az állítás nem igaz. A korábbi gyakorlattól eltérő módon a kötetet szerkesztő Hafner Zoltán szigorú időrendben közli a cikkeket, megbontva ezzel a korábbi kiadásokban kiemelt egységként közölt *Tízparancsolat* (I–X.) és a *Jegyzetek a Ge-*

nezishez (I–XI.) szövegcsoportokat. Azonban – Jelenits által – a cíkcímekhez rendelt egységesítő elnevezéseket alcímként közli, így ezek a cikksorozatok könnyen kikereshetők a *Tanulmányok, esszék, cikkekben* (és a későbbi kiadványokban is). Meggyőzőnek tűnik a szerkesztőnek az a meglátása, hogy „ezáltal [ti. a szövegek kronológiai rendjének helyreállításával] Pilinszky figyelmének természete és alakulása is jobban nyomon követhető” (TEC II, 351). Az 1999-ben megjelent *Publicisztikai írások* az eddigi kiadványokhoz képest a legtöbb szöveget és a legnagyobb jegyzetapparátust mozgatja. A kötetet szerkesztő Hafner a cikkek felkutatásában figyelembe vette a hagyatékban, közgyűjteményekben és magántulajdonban lévő szövegeket is. A szövegek gazdag jegyzetapparátusa a filológiai, hatástörténeti kutatások fontos alapját alkotja. A 2000-es években a Nap Kiadónál, újfent Hafner szerkesztésében, két tematikusan válogatott kötet – *Karácsony, Húsvét* – került kiadásra, amelyek alapján újabb tematikus kiadványok is elképzelhetők lennének (pl. háborús emlékek, evangéliumi esztétika), azonban feltételezhető módon, ahogy a 2019-es kötetnek új-régi szerkesztője lett, ez a tematikus sorozat – jelenleg megszakadtnak tűnő folyamata – is erre vár.

Vagyis az eddigi kiadásokban kétféle kiadói gyakorlat volt jellemző: vagy az egyre bővülő publicisztika közzététele, vagy a szövegek tematikus csoportosítása. Ehhez képest az *Esszék, cikkek* köztes pozíciót foglal el. Az utószó szerint az 1999-es „még tovább bővített [...] könyv gyakorlatilag kritikai kiadás volt” (Esszék, cikkek 2019, 757). Azért is érdemes idézni a megállapítást, mert Bende ezzel nem arra utal, hogy a *Publicisztikai írások* kritikai kiadás lenne, hiszen Bende feltehetően közreműködött a kötet kiadásában (ahogy ezen a kiadáson kívül az 1995-ös *Naplók, töredékek*nek és a *Pilinszky János Összegyűjtött leveleinek* köszönetnyilvánításában is megtaláljuk a nevét). Amennyiben ez igaz, úgy jól tudta, hogy az 1999-es *Publicisztika* nem lépett fel ilyen igénnyel, sokkal inkább egy kritikai kiadás előzményeként lehet rá tekinteni – ahogy bizonyos feladatok elvégzését a kötet utószava is a kritikai kiadásra bízta (vö. *Publicisztika* 1999, 835). Meglátásom szerint Bende arra céloz, hogy a *Publicisztikai írások* volt eddig az utolsó, amely a cikkek közreadásának tekintetében a teljesség igényével lépett fel, s a jelenlegi kiadvány – sejthető okok miatt – nem tudott a publicisztikát folyamatosan bővítő kiadói gyakorlat hagyományába bekapcsolódni. Így került az *Esszék, cikkek* a szinte teljes, néhány (4 db) új szöveget közlő, számomra köztes megoldásnak tűnő kiadvány kategóriájába. Felvethető, hogy szerencsésebb lett volna vállalni egy válogatott, de nagy perspektívát bemutató kötet nehézségeit – ezzel is segítve azt a célt, hogy a szélesebb olvasókörzés Pilinszky cikkeinek legkiemelkedőbb szövegein keresztül kerüljön közelebb ahhoz a gondolatvilághoz, amely a lírai életmű háttéréként, de egyáltalán a Pilinszky-jelenség megértése, megismerése érdekében is olvasható. A kötet szerkesztőjének közismert felkészültsége ráadásul azon kevesek közé sorolja, akik alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy ezt a munkát elvégezzék. E meglátásomat arra alapozom, hogy a szerkesztő nagyon jó érzékkel húzott ki – az 1999-es kiadvány korpuszához képest – 118 cikket (az 1941–43 között keletkezett zsenigéken kívül), ennek során sikeresen elkerülte, hogy fontosabb, egyedi tartalmú szöveg szoruljon ki a kiadványból. S e jó érzékű válogatásról hírt adó adat alapján az is világossá válik, hogy – a kötetttől eltérő rendezési elveken túl – az új kötet valóban jó lehetőséget ad arra, hogy a Pilinszky esszéi után érdeklődő olvasók megfelelően széles palettát ismerjenek meg.

Ennek a nem teljes, de nem is válogatott kötetnek a hiányjelenségei – vagyis azok a szövegek, melyek nem kerültek bele – beszédesnek tűnnek a Pilinszky-recepció szempontjából, mivel két olyan jellegű szövegcsoport is erősen meg lett húzva, amelyek eddig jórészt elke-

rülték a kutatók figyelmét. Egyfelől azokra az 1958–1963 között keletkezett novellaszerű szövegekre gondolok, amelyek nem feltétlenül esztétikai színvonaluk, hanem a bennük ábrázolt jelenség – „a kegyelem érintésének ábrázolása” (*Paulusból-Saulus*, Esszék, cikkek 2019, 105) – miatt tekinthetők érdekesnek. A novellaszerű szövegek elemzése kapcsán Hankovszky Tamás felhívja a figyelmet, hogy a fent említett időszakban a költő Pilinszky hallgat, s esztétikájában is újszerű belátás kezdete detektálható, amely nem független Pilinszky versnyelvének alakulásától sem (vö. Hankovszky Tamás, *A megváltott lét hermeneutikája*, Budapest, Kairosz, 2015, 250–257). Másfelől számos filmkritika, filmismertetés is kimaradt a kötetből. Nem arról van szó, hogy az elhagyott szövegek kimondottan hiányoznának a könyvből, hanem arról, hogy tudtommal a recepció érdemben még nem reagált arra, hogy Pilinszky – kimondottan a ’60-as években – sok cikket szentel különböző filmélményeinek. Evidens módon adódik Pilinszky lírájának, versnyelvének, ábrázolásmódjának és a filmelmélet, filmes technikák párbeszédének a kérdése. Ha arra gondolunk, hogy Pilinszky lírája a leírás, megjelenítés alakzatai felé tolódik, evidens, hogy a kérdésnek lenne helye a költő recepciójában.

Az *Esszék, cikkek* érdekemként említhető, hogy a hagyományosan időrendben közölt írássok valóban, illetve egyre inkább időrendben követik egymást. Jórészt a *Publicisztikai írássok*ra támaszkodva helyükre kerülnek bizonyos szövegek, melyek a szerkesztő gondos figyelmét dicsérik. Nyilvánvalóan nehézséget jelent azoknak a szövegeknek az elhelyezése, amelyek datálása problematikus (kéziratoss töredék, gépirat). Ezeket az 1999-es kiadás főként „beszaratlan cikként” közölte, jelen kiadás azonban – azt a két szöveget, amit átvett – kissé ötletszerűen illeszti be a kronológiába (*Kétféle szeretet?, Képzelt interjú*). Legalább egy fontos szöveggel kapcsolatban pontosításra szorul a kötet. *A küszöb misztikusa* című írás – amely a költő első Simone Weilről szóló szövege, és amely megalapozza a Pilinszkynek oly kedvessé váló francia gondolkodó életének, életművének kultikus olvasatát – megjelent az Új Emberben (1963. 10. 20., 42. sz., 2. – a *Katolikus szemmel* rovatban, szignálás nélkül). A közreadás pontos ideje szerint így a *Páros magány* című cikket követné a kiadványban. A töredékek közlése kapcsán fel lehet figyelni a Pilinszky-életműkiadás strukturális hibájára. Ez nyilvánvalóan nem a 2019-es kötet felelőssége, mivel nem törekedett az összes cikk közreadására. A Pilinszky-kiadás megkérdőjelezhető megoldását abban látom, hogy az 1999-es kiadás a korábban (1995-ben) a *Naplók, töredékek*ben közölt cikktöredékeket nem vette fel, így már jelenleg is két eltérő műfajú szöveget közlő kiadványban vannak a publicisztikákhoz sorolható szövegek. Ezt a problémát a kritikai kiadásnak kell majd rendeznie.

A Pilinszky-cikkeket közreadó kötetek címváltozásai nem az egymástól való elhatárolás, hanem a közzétett anyag pozicionálásának szempontjából figyelemfelkeltőek. Ugyanis – ahogy a korábbi kiadványokra reagáló recenziók is említik – sokszínű prózai szövegek jelennek meg, amelyek között találunk esszét, útinaplót, cikket, riportot, tudósítást, filmkritikát, elmélkedést, kommentárt, vallomást stb., de prózaversszerű megnyilvánulásai is vannak – főként a kései Pilinszkynek. Elegendő, ha a *Juttának* című vers utolsó szakaszának (*Naplórészlet*) és az 1971-es év elején publikált *Egy lírikus naplójának* hasonlóságára gondolunk (e megfeleltetés közismert példának tekinthető). Nem csoda, hogy nehéz olyan címet adni, amellyel a szakértő közönség elégedett lehetne. Talán Jelenits megoldásait tekinthetjük a legtalálósabbaknak, amelyek a szöveg metaforikus tartalma miatt kellően távol állnak a szövegcsoporthoz tartozásától.

Habár a publicisztika minden megjelenés alkalmával pozitív visszhangot kapott, s a Pilinszky-értés szinte „kimeríthetetlen kincsbányájaként” tartották számon, nem sorolhatunk fel nagyszámú vállalkozásokat, amelyek elmélyedtek volna a költő publicisztikájában oly módon, hogy közre is adták volna a Pilinszky gondolkodását szisztematikusan feltáró eredményeiket, meglátásaikat (szigorú értelemben csak Hankovszky Tamás és Kontra Attila említhető). Ennek háttérében a következő okokat vélem felfedezni. Legkézenfekvőbb szempont, hogy Pilinszkyt elsősorban mint lírikust tartja számon a kritika, s verseinek értelmezéséhez nem feltétlenül szükséges az, hogy publicisztikáját is megismerjük – főként akkor, ha a költő lírájának elemzésére választott módszer – pontosabban: a mögötte álló eszmeiség – ellentétben vagy legalábbis feszültségben van azzal a katolikus szellemiséggel, amely Pilinszky esszéit uralja. Másfelől a szövegek tartalmi szempontból komoly filozófiai és teológiai felkészültséget feltételeznek. Harmadrészt feszültség érzékelhető az esszékből kiolvasható esztétika (pontosabban művészetfilozófia) és Pilinszky lírája között. Ezzel az utolsó szemponttal szeretnék foglalkozni a továbbiakban.

A publicisztikából leggyakrabban Pilinszky költői gyakorlatára és a költészet mibenlétére vonatkozó szövegeket szokás kiemelni. Ezek alapvetően alkotóközpontú megnyilvánulások, melyek teológiai, metafizikai tartalmakkal is terheltek. A művészetfilozófiai jellegű írások problémája nem pusztán abban áll, hogy nem egyértelmű a kapcsolatuk a versekkel való összeolvasással (alkotó központú esztétikából hogyan lesz befogadócentrikus esztétika), hanem az is, hogy mit jelentenek, illetve egyáltalán jelentenek-e valamit Pilinszky sajátos fogalmai. Ismeretes például Martonffy Marcellnek a „jövátehetetlen jövátétele” mint üres fogalomra vonatkozó elemzése (vö. Martonffy Marcell, *A jövátehetetlen jövátétele: Egy Pilinszky-apória önfelszámolása*, Jelenkor, 2015, 3. sz., 346–352). De kérdéses az is, hogy Pilinszky evangéliumi esztétikája – a valóság ábrázolásának kérdése, az alkotásban megnyilvánuló lemondás, a műalkotás inkarnációja stb. – összekapcsolható-e a költő lírájával.

Érdekes ellentétet mutat továbbá a Pilinszky verseire vonatkozó elemzések megközelítésében az Istenfogalom kérdése. A líra felől közelítő elemzések jellemzően az Isten létében való elbizonytalanodást hangsúlyozzák, míg az életmű tágabb perspektívája felől közeledő vizsgálatok (vagyis amelyek a publicisztikát is bevonják) egy újfajta Istenfogalom jelenlétét detektálják, amelyben az elbizonytalanodásnak nagy szerepe van. Ez leegyszerűsíthető a „katolikus költő-e Pilinszky (és ha igen, milyen értelemben)” kérdéskörre is. Arról, hogy milyen összefüggés áll fenn Pilinszky lírája és a költő publicisztikája között, több szakirodalmi munka is szól. A publicisztikának mint a versek olvasatának alapszövegeként való értelmezésének ha nem is első, de kordokumentumnak beillő példája Jelenits előszava *A mélypont ünnepe*-ről:

„A prózai hagyaték egésze egyértelműen megmutatja, hogy Pilinszky nemcsak gyermekkorában volt hívő. Rá is érvényes, amit korábban Mauriacról állapított meg: »egyszerűen és föloldozhatatlanul beleszületett« ő is a katolicizmusba. Keresztény, sőt egészen határozottan katolikus volta mindvégig életének s művészetének meghatározója volt, köze volt ahhoz a *hanghoz*, ahhoz az *alapmagatartáshoz*, amelynek titkát próbáljuk megközelíteni” (*A mélypont ünnepe* I, 7. – kiemelés az eredeti szövegben).

Ezek szerint, szinte hagyományosan, Pilinszky publicisztikája a katolikus recepció alapkokumentumának tekinthető. Amennyiben ezen a nyomvonalon gondolkodunk tovább, érdeemesnek tűnik újból felvetni azt a kérdést, amit Radnóti Sándor már a '60-as évek végén fel-

tett: nevezhetjük-e Pilinszkyt misztikusnak. Ez nem pusztán a misztikus költészet problematikájának vizsgálata szempontjából lenne érdekes, amelynek kapcsán elsősorban Keresztes Szent János, F. M. Dosztojevskij vagy Simone Weil neve említhető. Ha a '60-as évek második felétől olvassuk a költőnek a költészetre vonatkozó – egyre gyakoribbá, s megszólalásának erejében egyre egyénibb hangot megütő – elmélkedéseit, egyre inkább úgy tűnik, mintha Pilinszky nem pusztán művészetfilozófiáját körvonalazná, hanem ezzel párhuzamosan, ezzel együtt vagy pontosan ezzel egy sajátos világhoz való viszonyt is körülírna. Talán a spirituális teológia kérdésfelvetéseinek szempontjából is érdekes lenne kutatni Pilinszky esszéit? Lisi-eux-i Szent Teréz, Keresztes Szent János, Kempis Tamás vagy Simone Weil szövegeinek olvasójaként Pilinszky visszatérően elmélkedik a kegyelemnek, a szeretetnek, Isten távolságának-jelenlétének, a bűnnek stb. az emberi életében való jelenlétéről. Lehet-e a költő prózája egyfajta Pilinszky-lelkiség alapidokumentuma? Rokonítható-e a XX. században teret nyerő „hétköznapi misztika” fogalmával (Görföl Tibor, *Vigilia*, 2015, 7. sz.) Pilinszky szövegeinek útkeresése? Elképzeltető, hogy a teológiai esztétika kérdésfelvetései nyomán (például Hans Urs von Balthasar monumentális főműve mentén) újfajta színezetben tűnne elő Pilinszky sajátos művészetfilozófiája?

Pilinszky nem filozófus, nem is akar az lenni, sőt ahogy naplójában írja: „A filozófia, bár nem zárja ki az igazságot, nem útja a megigazulásnak” (Pilinszky János *összegyűjtött művei, naplók, töredékek*, szerk. Hafner Zoltán, Budapest, Osiris, 1995, 57). Ennek megfelelően a Pilinszky esszéiben feltáruló gondolkodási struktúrák is egy költői elme működésmódjának dimenzióit tárják az olvasók elé. Saját megvallása szerint is vázlatok, gondolkodásának egyes pontjait rögzítő dokumentumok ezek, amelyek annyiban érdekesek, amennyiben segítik megérteni azt a kérdéshorizontot, amely Pilinszky életművében változatos formákban, de mindig ugyanarra a pontra fókuszálva hívja meg az olvasót a részvétellel teli befogadásra.